

ANUARIO DE ESTUDIOS MEDIEVALES
46/2, julio-diciembre de 2016, pp. 1011-1032
ISSN 0066-5061

NOTAS BIBLIOGRÁFICAS

Yosef ALBO, *Sefer ha-'Iqqarim*: “*Livre des Principes*” III, 25: *un chapitre de la controverse judéo-chrétienne en Sefarad, au XVe siècle*, Madrid, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 2015, 149 pp. ISBN 978-84-00-09933-6.

Esta obra, publicada en la colección de *Estudios Hispano-Judíos Medievales*, se sitúa en el contexto de las polémicas entre judíos y cristianos que tuvieron lugar entre las persecuciones de 1391 y la expulsión de 1492. En el *Sefer ha-'Iqqarim* (*Libro de principios*), su autor, Yosef Albo, tras haberse interrogado sobre los principios del judaísmo y sobre su especificidad en la misma línea que Saadías ben Yosef al-Fayumi (Egipto, 892 - Babilonia, 942), Maimónides (Córdoba, 1138 - El Cairo, 1204) y Hasdai Crescas (1340-1410), establece los que él considera que son los fundamentos básicos de esta religión monoteísta.

Redactado en 1425 por uno de los rabinos que habían tomado parte en la disputa de Tortosa (1425-1414), el *Sefer ha-'Iqqarim* constituye uno de los escritos teológico-filosóficos españoles de entre los más importantes de los siglos XIV y XV, y en él su autor construye una reflexión no sólo en función de la tradición judía, sino también, en el contexto polémico que la inspira, por oposición a todo aquello que la pone en duda, especialmente el cristianismo, cuyas referencias son omnipresentes, por lo que esta obra merece ser estudiada como uno de los exponentes máximos de la literatura de controversia entre judaísmo y cristianismo.

El *Sefer ha-'Iqqarim* está compuesto por cuatro libros: el libro I, que consta de 26 capítulos, está consagrado al número y a la naturaleza de los principios que caracterizan una ley divina; los libros II (31 capítulos), III (36 capítulos) y IV (51 capítulos) están dedicados a estudiar los tres principios fundamentales del judaísmo, que, según Yosef Albo, son la existencia de Dios, la revelación de la Torah y la retribución (término escatológico). Sin embargo, el objeto en concreto de la presente edición bilingüe, que ofrece el texto original en hebreo con traducción al francés, es el capítulo III, 25, que está constituido por dos partes de extensión desigual: por un lado, la exposición de las críticas formuladas por un “sabio cristiano” contra la ley de Moisés (párrafos 1 y 2), y, por otro lado, las respuestas de Yosef Albo (párrafos 3-29), previa exposición de unas “proposiciones preliminares” entre las que se demanda ante todo la necesidad de conocer bien la *torah* (ley). Finalmente, es muy conveniente subrayar que la crítica, antes señalada, de la “*torah* de Moisés”, adopta el esquema de las cuatro causas aristotélicas, a saber: materia, forma, agente y fin; pero la respuesta de Yosef Albo, de manera especular, simétrica y exhaustiva, se dedica a desmontar punto por punto esas críticas y sus subdivisiones, de acuerdo con la estructura típica de las argumentaciones escolásticas, lo cual hace sospechar que, a tenor de presentar una estructura muy similar, seguramente tuvo muy en cuenta la *Suma teológica* de Tomás de Aquino, el *Pugio fidei* de Ramon Martí, el registro latino de la Disputa de Tortosa (compuesto por Gerónimo de Santa Fe), los *Sermones* de Vicent Ferrer, así como las obras de polémica anticristiana escritas por Shem Tov Ibn Shaprut, Hasdai Crescas,

Profiat Durán y Simeón ben Şemaḥ Durán. Además, entre las numerosas fuentes del *Sefer ha-'Iqqarim*, por un lado, hallamos la *Torah*, los escritos de Maimónides, el Talmud y la Cábala, dentro de la tradición judaica, y, por otro lado, el Nuevo Testamento y la traducción de San Jerónimo, obras, éstas, pertenecientes a la tradición cristiana.

JOAN MARIA JAIME I MOYA
Institución Milà i Fontanals, CSIC. Barcelona

Susanna ALLÉS TORRENT (ed.), “*Las Vitae Hannibalis et Scipionis*” de Donato Acciaiuoli, *traducidas por Alfonso de Palencia (1491)*, Barcelona - Madrid, Fédération Internationale des Instituts d'Études Médiévales, 2014, CLXXVI+245 pp. (Textes et Études du Moyen Âge; 77). ISBN 978-2-503-55606-2.

Este volumen ofrece la traducción castellana de las biografías de Aníbal y Escipión de Donato Acciaiuoli (1429-1478) realizada por el que fuera cronista de los Reyes Católicos, Alfonso de Palencia, y publicada en Sevilla en 1491. Además de la edición de la versión palentina Allés Torrent presenta la edición del texto original latino traducido, que se imprimió en Venecia en 1478. Se trata de una compilación biográfica de transmisión textual muy particular, pues desde muy pronto entró a formar parte de las ediciones latinas de Plutarco, de las que no se desprendió hasta mediados del siglo XVI. El trabajo de la editora del volumen que nos ocupa se halla dividido en dos secciones: un extenso estudio en el que se nos da cuenta de la figura de Alfonso de Palencia, de su traducción de las *Vitae Hannibalis et Scipionis* de Acciaiuoli así como de la figura del humanista florentino, y las edición propiamente dicha de los textos latino y castellano. El punto central del estudio preliminar –en el que se podría haber ofrecido más información sobre la labor hermenéutica de Palencia en general (por ejemplo, haber dado cuenta de las razones que le llevaron a verter la producción historiográfica de Flavio Josefo)– es un detallado análisis filológico de la técnica de traducción de Palencia. Se nos presenta a un traductor *respetuoso para con la lengua latina hasta extremos que perjudicaron la fluencia del texto, pero también capaz de trasladar con notable fidelidad el original y de adaptar el léxico latino a la moderada riqueza de la lengua castellana, en lugar de violentarla con calcos forzados y barbarismos* (p. CLIV). La introducción de Allés Torrent concluye con unas interesantes observaciones sobre la fortuna de la versión de Palencia, obra que aparece registrada en numerosos inventarios de bibliotecas renacentistas españolas. Por su parte, la edición del texto castellano –dispuesta frente al original latino publicado por Nicolás Jenson en 1478, para que así el lector pueda juzgar por sí mismo los aciertos interpretativos de Palencia– incluye tanto las correcciones de la editora al texto de Palencia como algún juicio sobre pasajes concretos. En conclusión, la investigación de Allés Torrent nos proporciona una valiosa herramienta para el estudio de la filología y literatura latinas del Renacimiento, de la historia intelectual del siglo XV, y de la persona y obra de Alfonso de Palencia, humanista –como afirmara Brian Tate– *injustamente a la sombra de Antonio de Nebrija*.

ALEJANDRO COROLEU
Universitat Autònoma de Barcelona

Laura BALLETO, *Notai genovesi in Oltremare: atti rogati a Chio nel XIV secolo dal notaio Raffaele de Casanova*, Bordighera, Istituto Internazionale di Studi Liguri, 2015, 292 pp. (Collana Storica dell'Oltremare Ligure; 8). ISBN 978-88-86796-71-2.

Nova publicació de la prestigiosa “Collana Storica dell'Oltremare Ligure” portada a terme per Laura Balletto, professora de la Universitat de Gènova, reconeguda especialista en l'estudi del notariat genovès medieval i en les activitats comercials de les colònies genoveses a la Mediterrània Oriental. En aquest volum, l'autora edita els actes notariales de Raffaele de Casanova fets a la illa de Quios durant els anys 1359-1360 i l'any 1372.

Precedeix l'edició una àmplia introducció de Laura Balletto on identifica aquest notari i la seva activitat a Quios, i també a Gènova a partir de l'any 1363 fins a l'any 1368; contemporàniament va ocupar importants càrrecs polítics a la ciutat com el de canceller del *Comune* i d'escriba del Col·legi de Notaris. La seva activitat es troba en dos llibres de registres notariales en part publicats i en part inèdits procedents del fons *Notai Antichi* de l'Archivio di Stato de Gènova, i també en el fons *Notai Ignoti*, on hi ha altres documents notariales de l'any 1372 redactats també a Quios per Raffaele de Casanova, fet que demostra una segona estada d'aquest notari a l'illa. De nou a Gènova va continuar exercint la seva professió de notari almenys fins a l'any 1389.

En relació a la documentació publicada, Balletto ha descobert que els dos registres notariales conservats separatament en el fons *Notai Antichi*, originàriament havien format un protocol únic juntament amb els folis solts custodiats en el fons *Notai Ignoti*. En la segona meitat del segle XV, un gran desordre va afectar l'Arxiu Notarial de Gènova, i aquest registre, com molts altres, van ser desmembrats i agrupats amb fragments de llibres de protocols de diferents notaris. El bombardeig de la flota francesa de Lluís XIV sobre Gènova l'any 1648 va provocar una disgregació encara més gran de l'arxiu original i ja no va ser possible recuperar la primitiva ordenació. La rigorosa investigació de Laura Balletto li ha permès reconstruir i recuperar els actes notariales que Raffaele de Casanova va dur a terme des de l'important colònia de Quios al mar Egeu, però també en altres llocs d'Orient com Pera o Rodes on la poderosa república genovesa tenia interessos econòmics i comercials molt importants.

Completa la introducció un exhaustiu anàlisi codicològic i filològic del manual notarial objecte de publicació. Una documentació altament interessant que aporta informació fins ara inèdita sobre les múltiples activitats comercials portades a terme en diferents ciutats de l'Orient Pròxim per part de ciutadans genovesos registrats puntualment per Raffaele de Casanova. Encara que alguns d'aquests actes notariales de l'any 1359 ja havien estat publicats l'any 1962 per Domenico Gioffrè, i alguns actes de l'any 1360 per Philip P. Argenti el 1958, l'autora ha considerat oportú tornar-nos a reeditar integrant-los amb els inèdits procedents del fons *Notai Ignoti* perquè estan estretament relacionats entre si, i perquè contenien errors importants que ella ha esmenat. L'objectiu ha estat el d'editar un únic *corpus* que inclogui tots els actes notariales, coneguts fins al dia d'avui, redactats per Raffaele de Casanova a Quios. En total són 71 documents publicats, més un Apèndix amb 11 documents d'actes notariales inèdits procedents del fons *Notai Ignoti* redactats també a l'illa de Quios que pertanyen als

anys setanta del segle XIV, justament durant la segona estada de Raffaele de Casanova. D'aquests actes, nou corresponen al notari Antonio del Turco, i s'han inclòs perquè tracten assumptes relacionats amb els dels documents del notari Raffaele de Casanova. Segueix un "Repertori de notícies" que al·ludeixen als documents publicats a l'apèndix procedents de fragments de protocols d'altres notaris del mateix fons notarial, recollits per l'autora amb l'objectiu d'ampliar i completar informació. Un índex exhaustiu que comprèn noms de llocs, persones, oficis, càrrecs, professions, a més de naus, mercaderies, mesures, monedes i altres objectes, completa aquest magnífic volum que haurà de ser tingut en compte pels historiadors del comerç genovès al llevant mediterrani.

MONTSERRAT CASAS NADAL
Universitat de Barcelona

Marco BELLABARBA, Hannes OBERMAIR, Hitomi SATO (eds.), *Communities and conflicts in the Alps from the Late Middle Ages to Early Modernity*, Bologna, Il Mulino - Berlin, Duncker & Humblot, 2015, 251 pp. (Contributi/Beiträge; 30). ISBN 978-88-15-25383-5.

El present volum conté les actes del congrés internacional *Comunità e conflitti nelle Alpi tra tardo medioevo e prima età moderna*, celebrat a Trento els dies 27 i 28 de març de 2014 i organitzat per l'Istituto Storico Italo-Germanico de la Fondazione Bruno Kessler i la Universitat de Kyoto amb el suport de la Fondazione Cassa di Risparmio di Trento e Rovereto.

Un total de catorze investigadors austríacs, japonesos i italians fan aportacions temàticament heterogènies al voltant de les diferents tipologies de conflictes i la seva resolució en les comunitats rurals baix medievals i modernes de la zona alpina, amb un especial protagonisme de les comunes de les valls alpines meridionals sota sobirania tiroleesa. A partir d'una revisió del concepte historiogràfic de "comunalisme" (*Kommunalismus*) proposat per l'historiador germànic Peter Blickle, els diversos autors del volum aborden aspectes polítics, religiosos i socio-econòmics vinculats als conflictes originats en aquestes comunitats, des de les disputes per drets de pastura i les multes imposades per les alteracions en les mesures de gra (pp. 179-198) fins als conflictes fronterers a la zona de Bavaria (pp. 73-90), passant pels les friccions al voltant de privilegis eclesiaístics com els reclamats per una gran fundació Cartoixana a la zona dels Alps (pp. 65-71).

Una de les característiques destacables del volum, més enllà de la seva heterogeneïtat temàtica (parcialment compensada per una certa unitat geogràfica), fa referència a la voluntat dels editors d'oferir la totalitat dels treballs en la seva traducció anglesa, a partir d'uns originals presentats majoritàriament en llengua italiana i alemanya. En aquest sentit, el lector trobarà un llenguatge força pobre i en ocasions opac en algun dels capítols, amb abundants errors de traducció que sovint en dificulten la lectura.

Un dels treballs més suggeridor del volum correspon sens dubte a l'estudi de Vincenzo Lavenia, professor d'Història Moderna de l'Università di Macera-

ta. La seva recerca comparativa sobre la cacera de bruixes a la zona sud dels Alps (pp. 151-164) aporta un anàlisi exemplar dels diferents cicles persecutoris duts a terme en aquella zona per part de les autoritats laiques i eclesiàstiques al llarg del segle XVI.

PAU CASTELL GRANADOS
Universitat de Barcelona

Antoni BIOSCA I BAS (ed.), *Petri Marsili Opera omnia: Liber Gestorum, Epistola ad Abdalla*, Turnhout, Brepols, 2015, XLIV+483 pp. (Corpus Christianorum, Continuatio Mediaevalis; 273). ISBN 978-2-503-55218-7.

Després de dedicar-s'hi molts d'anys, Antoni Biosca ha publicat finalment la nova edició de la versió llatina del *Llibre dels fets* del rei En Jaume, obra de fra Pere Marsili, acompanyant-la de l'altra obra coneguda del mateix autor, i gairebé inèdita, la *Carta a 'Abd Allāh*. És prou llarga la història dels intents d'editar l'obra històrica de Pere Marsili, tot i que durant molt de temps no va gaudir sinó de l'opció d'edicions parcials orientades a determinats fets històrics, fins que l'any 1984 M.D. Martínez San Pedro va publicar a Almeria *La Crónica latina de Jaime I. Edición crítica, estudio preliminar e índices*. En els trenta anys transcorreguts des d'aleshores es posà de manifest la necessitat de millorar aquesta edició, aspiració que ara veiem culminada de la mà d'Antoni Biosca, professor de la Universitat d'Alacant. L'edició consta d'un estudi introductori que tracta amb extensió de la descripció dels manuscrits i de les relacions de parentiu entre ells, tasca que culmina en l'establiment del corresponent *stemma codicum*. L'esquema es repeteix en el cas de la *Carta a 'Abd Allāh*. A la introducció segueix la relació bibliogràfica i, finalment, l'edició de les dues obres. L'aparat crític que s'ha utilitzat en l'edició del *Liber Gestorum* és de tipus positiu, cosa no desaconsellable en casos com aquest en què hom compta amb un nombre escàs de manuscrits i és, en canvi, de tipus mixt en el cas de l'*Epistola ad Abdalla*, cosa també comprensible, ja que en aquesta ocasió el nombre de manuscrits és més gran. El volum es tanca amb la inclusió de tres índexs, un de fonts, un de noms propis i un tercer de noms de lloc.

Certament ens hem de felicitar de poder comptar per fi amb una edició crítica fiable de l'obra de Pere Marsili, que d'aquesta manera podrà ser llegida amb la tranquil·litat de no haver de dubtar contínuament de la correcció del text establert. I és que, tot i el que té d'important comptar amb una edició prèvia, la tasca de Biosca, concretada sumàriament en la correcció d'errors de transcripció, de puntuació i de resolució d'abreviatures (p. XIV) fa que el text resultant sigui tota una altra cosa. Ho podem exemplificar en un petit fragment en què reproduïm l'edició de Biosca, tot incloent, però, entre claudàtors, les lectures divergents de Martínez San Pedro:

72. DE CVRIS CELEBRATIS CESARAVGUSTE PRO ADIVTORIO REGI FIENDO
EVNTI IN ADIVTORIVM REGIS CASTELLE

¹ Congregatis omnibus Aragonensibus ad curiam Cesaravguste in ecclesia fratrum Predicatorum, surrexit rex, et[in] stans assumpsit illum poeticum uersum:

Non minor est uirtus querere quam parta tueri.

Et ait:

² Magnificauit nos diuina clementia inter omnes predecessores nostros in tantum, ut ad gratiarum[gratiorum] actiones nostra possibilitas nos attingat. Quantum enim amorem nobis ostendit Dominus,[?] quantum contulit honorem,[?] quantum continuauit beneficium in acquisitione regnorum Maioricarum et Valentie, tota Christianitas plene nouit[mouit]. Iam autem non acquisitionis, sed defensionis acquisite, tempora appropinquant, tam eorum que omnipotentis Dei uirtute preuia nos regno Aragonie adauximus quam eorum que ex nostrorum progenitorum successione regia possidemus. Gloria autem nostra, cuius uos estis participes, tanto clarior[clamor], tanto diffusior apparebit, si more solito, fauente[faven] nobis diuina gratia, ad restauranda aliena damna fructuose dirigamur, et, ne regna nostra oppressio illa contagiosa contingat, totis uiribus euitamus.

Sense que siguin molt nombroses les diferències, ningú no podrà negar que alhora són molt significatives i transcendents.

Dit això, que és el més important, potser podríem afegir que hem detectat una petita mancança en l'edició que estem comentant. Deixant de banda que, potser, les normes de la col·lecció ho impedeixen, hom hauria desitjat la presència ara i adés d'algun comentari addicional. Valgui un únic exemple per aprofitar el fragment transcrit. El vers poètic al·ludit per el rei En Jaume es correspon, com bé indica Biosca, amb Ovidi, *Ars amandi* 2, 13, i és l'únic exemple de cita clàssica present en tota l'obra. Ara bé, no hauria estat de més comentar que el vers d'Ovidi, ben recollit al *Llibre dels Feits*, diu exactament: *Non minor est uirtus, quam querere, parta tueri*, mentre no sabem per què Marsili el modifica i n'altera el sentit, tal i com va posar de manifest el malaguanyat Josep Maria Pujol a *¿Cultura eclesiàstica o competència retòrica? El llatí, la Bíblia i el rei En Jaume* ("Estudis Romànics", XXIII, 2001, pp. 147-172; esp. 159).

PERE J. QUETGLAS NICOLAU
Universitat de Barcelona

Mercedes BORRERO FERNÁNDEZ, Juan CARRASCO PÉREZ, Rafael Gerardo PEINADO SANTAELLA (eds.), *Agentes de los sistemas fiscales en Andalucía y los reinos hispánicos (siglos XIII-XVII): un modelo comparativo*, Madrid, Instituto de Estudios Fiscales - Universidad de Málaga, 405 pp. ISBN 978-84-8008-375-1.

Lejos ya de la realización de meros recuentos de ingresos y gastos, los estudios sobre la realidad fiscal de época medieval y moderna han experimentado un espectacular desarrollo cualitativo y cuantitativo durante los últimos años. Dentro del panorama historiográfico de nuestro país este fenómeno tiene uno de sus puntos de inflexión en la constitución y desarrollo de la red de investigación *Arca Communis*, un amplio proyecto sobre el que se ha erigido una ingente actividad científica. El presente volumen es, precisamente, uno de sus últimos frutos editoriales. Se trata de una obra colectiva que recoge el coloquio de la red que bajo el mismo nombre sirvió como marco al homenaje de uno de los más destacados especialistas del fenómeno fiscal bajomedieval: el profesor Alejandro Collantes de Terán.

Al igual que otros trabajos anteriores, este volumen centra su atención en el estudio de los agentes fiscales. Y como viene siendo habitual lo hace desde una perspectiva plural, con un acercamiento diacrónico y también desde una perspectiva espacial amplia. Aunque, a diferencia de otros volúmenes de la colección, con una atención muy superior a la Corona de Castilla que a otros espacios políticos peninsulares. En efecto, solo dos autores trascienden esta realidad, dedicando sus estudios a alguno de los territorios de la antigua Corona de Aragón. Así, Pau Cateura, tras algunas consideraciones sobre la conformación y consolidación del mercado de títulos deuda pública en el reino de Mallorca, se centra en el análisis de los inversores en este tipo de producto financiero, estudiando desde su origen geográfico a su origen social, pasando por las motivaciones que llevaron al desarrollo de este tipo de actividad. Por su parte, Mario Lafuente aborda las bien conocidas transformaciones de la estructura fiscal de la Corona aragonesa entre 1360 y 1380, aunque desde la novedosa perspectiva que le permite adoptar la documentación de carácter municipal (Zaragoza). A través de ésta, el autor traza el perfil de los actores sociales implicados en este proceso y el impacto de su labor en esta localidad.

El resto de trabajos se centran en el análisis de estos agentes fiscales de territorio castellano adoptando diversos hilos conductores en su análisis. Así, encontramos capítulos dedicados a un grupo etnoreligioso concreto, caso del estudio de la profesora Isabel Montes sobre los judíos de la Real Hacienda; o a ciertos sectores socioprofesionales, como el trabajo de Tomas Puñal sobre los mercaderes y artesanos madrileños y su influencia sobre la carga tributaria de determinados productos. En otras ocasiones se toma como punto de partida el estudio de los financieros vinculados a cierta renta, como ocurre con los análisis de J.D. González Arce y J.M. Bello sobre el almojarifazgo murciano e hispalense; o a un espacio fiscal determinado, como el de Amparo Rubio sobre los agentes fiscales en el reino de Galicia y el de Alberto Angulo sobre los del territorio norte de la Península entre los siglos XV-XVII, en los que este último autor detecta una marcada identidad cultural que encuentra reflejo en su actividad profesional. Tampoco faltan los autores que utilizan varios de estos criterios al mismo tiempo como vía para acercarse a este problema histórico, tal como hacen J. A. Bonachía y David Carvajal, acometiendo una aproximación al conocimiento de los agentes vinculados con la introducción del encabezamiento de alcabalas y tercias en Valladolid. También las entidades familiares o determinados individuos son objeto de estudio, como en el caso de los trabajos de F. de P. Cañas sobre García de Alcalá, escribano y agente financiero de Juan II de Castilla, o el de J.P. Díaz López sobre los Barzana, una familia de financieros del marquesado de Cenete. Aunque, en ocasiones, el tema abordado resulta una excusa para abordar temas de mayor calado. En este sentido, resulta particularmente interesante el estudio de Amalia García, que a través de la labor de una figura poco tratada en relación al fenómeno fiscal, la de los ejecutores de rentas del reino de Granada, da pie algunas proposiciones sumamente interesantes sobre la vinculación entre el hecho fiscal y la utilización de la coerción por parte de las autoridades que demandan el gravamen. Así mismo, los capítulos a cargo de Luis Salas y J.L. Carriazo permiten profundizar en una de esas "otras fiscalidades" que actúan en paralelo a la fiscalidad de Estado: la de las casas señoriales. Y lo hacen poniendo el acento en la importancia que tuvo la cesión de determinados gravámenes sobre el tráfico mercantil por parte de la Corona a ciertos señores andaluces y las

fricciones que estos acabaron generando entre ambos. J.I. de Andrés y Ramón Lanza, por su parte, acometen el análisis de un fenómeno de capital importancia en época moderna, como es el creciente endeudamiento de las ciudades castellanas a través de la rica información conservada en la ciudad de Segovia. Por último, se produce un salto temporal significativo para concluir con el ambicioso trabajo del profesor F. Comín, que presenta un panorama general de las medidas adoptadas por los ministros de economía españoles ante las diversas crisis de deuda que han azotado el país desde la Guerra de la Independencia hasta la actualidad.

Pese al indudable valor de todas estas aportaciones sobre los temas que vienen a desarrollar, existen ciertas limitaciones en esta obra que no podemos dejar de reseñar. Así, vemos como casi la totalidad de los trabajos contenidos en la obra adoptan el tradicional método prosopográfico, echándose en falta otras metodologías más actuales que puedan venir a complementar este tipo de aproximación, como es el caso de los estudios de redes sociales. Además, pese a que todos estos capítulos cuentan con un hilo conductor común, también se echa en falta precisamente aquello que enuncia el título de este volumen: un verdadero modelo comparativo. Este es el gran desafío que aún se presenta en este tipo de estudios y, estamos convencidos de ello, el siguiente paso para la renovación historiográfica del estudio del fenómeno fiscal.

JOSE MANUEL TRIANO
Universidad de Málaga

Jean-André CANCELLIERI, Vannina MARCHI VAN CAUWELAERT (eds.), *Villes portuaires de Méditerranée occidentale au Moyen Âge: îles et continents, XIIe-XVe siècles*, Palermo, Associazione Mediterranea, 2015, 296 pp. (Quaderni Mediterranea. Ricerche storiche; 26). ISBN 978-88-96661-48-2.

Este volume reúne a maioria das comunicações apresentadas no Seminário “Les villes portuaires en Méditerranée Occidentale au Moyen-âge” organizado por Jean-André Cancellieri e Vannina Marchi van Cauwelaert na Universidade de Córsega, em 2013. A obra pretende realizar uma análise comparativa de algumas vilas portuárias continentais e insulares do Mediterrâneo Ocidental (sécs. X-XV), no que toca à paisagem urbana e às funções portuárias. O livro divide-se em duas partes distintas: o continente e as ilhas.

Na primeira parte, Élizabéth Crouzet-Pavan apresenta os trabalhos de aperfeiçoamento urbanístico e portuário que permitiram transformar Veneza numa “vila sobre a água” (sécs. X-XV). Em nítido contraste, o caso de Nice, analisado por Alaina Venturini, revela que os trabalhos de melhoramento foram muito superficiais na praia, situando-se o verdadeiro porto em Villefranche (sécs. X-XIV). Seguidamente, Georges Jehel reflete sobre a posição que Ceuta, muito favorecida pela sua localização geográfica, assume na rede urbana euro-mediterrânica (sécs. XII-XIV), enquanto Philippe Gourdin explica a estratégia dos Háfsidas para transformar Tunes no porto do Império e o papel que os latinos ocupam nela (séc. XV). Por fim, Laurent Vissière descreve a emergência, no final do século XV, de um “novo género iconográfico” –as paisagens portuárias– dentro da pintura europeia.

Quanto às ilhas, Pau Cateura Bennàsser analisa o processo de urbanização do porto de Palma de Maiorca e o impacto da atividade comercial no seu entorno, bem como os condicionalismos financeiros que impediram a realização de algumas obras de aperfeiçoamento das infraestruturas urbanas e portuárias (sécs. XIII-XV). Pietro Corrao reflete sobre o lugar dos portos sicilianos no sistema de comunicações mediterrânico e o seu impacto na identidade urbana e no papel político-económico que eles desempenharam (sécs. XIII-XV). Hadrien Penet e Corrado Zedda apresentam, respetivamente, a forma como o porto e as suas funções condicionaram a urbanização de Messina (sécs. XI-XVI) e Cagliari (sécs. XI-XIII) e ainda, o grau de integração político-económico entre os portos e as vilas. Por fim, Jean-André Cancellieri descreve o estabelecimento da rede urbana genovesa na Córsega (sécs. XIII-XVI), identificando os fatores topográficos, político-económicos e sociais que presidiram à sua fundação.

A obra, tal como Vannina Marchi van Cauwelaert e Henri Bresc referem, realça, entre outros aspetos, a importância da cabotagem na articulação das vilas portuárias, o peso das funções políticas das vilas portuárias nos seus equipamentos, na sua organização espacial e no seu urbanismo, da relação entre as potencialidades geográficas e as decisões políticas e do papel dos portos como intermediários culturais.

GONÇALO MELO DA SILVA
Instituto de Estudos Medievais

Estados y mercados financieros en el Occidente cristiano (siglos XIII-XVI): XLI Semana de Estudios Medievales. Estella, 15-18 de julio de 2014, Pamplona, Gobierno de Navarra, 2015, 533 pp. ISBN 978-84-235-3386-2.

La XLI Semana de Estudios Medievales de Estella, cuyas actas reseñamos, tuvo lugar entre el 15 y el 18 de julio de 2014 siendo su título “Estados y mercados financieros en el Occidente cristiano (siglos XIII-XVI)”. Dicha temática recoge, por un lado, el ya habitual compromiso del comité científico de las reuniones con el presente y, por otro, la expansión de los estudios sobre finanzas y fiscalidad en nuestro país a partir de los proyectos pioneros de D. Menjot y M. Sánchez Martínez hace 25 años. El volumen reúne 13 contribuciones, refiriéndose la mayoría a ámbitos políticos concretos. Estos son el aragonés (A. Sesma y P. Verdés), castellano (J.M. Carretero, H. Casado y Á. Galán), francés (F. Garnier), inglés (J.E. Gelabert), italiano (J.I. Fortea, P. Mainoni y G. Todeschini) y navarro (J. Carrasco). Las dos primeras, sin embargo, constituyen una exhaustiva relación bibliográfica, referida tan solo a los reinos hispánicos bien es cierto, por parte de M.A. Ladero y una estimulante reflexión teórica a partir de la obra del malogrado S.R. Epstein a cargo de A. Furió. En cuanto al marco temporal, este se inicia en el siglo XIII y finaliza, aunque J.E. Gelabert lo rebasa ampliamente, en el siglo XVI. Una inclusión, la del siglo XVI, no por cada vez más frecuente menos bienvenida y que entronca tanto con la tradición anglosajona de los *Late Medieval and Renaissance studies* como con la prevención de J. Le Goff, oportunamente señalada por J. Carrasco, sobre la subjetividad, en cuanto a historia fiscal se refiere al menos, de las tradicionales divisiones cronológicas.

Si algo cabe achacarle al volumen, junto a algunos defectos de edición que desmerecen un conjunto cuidado, es cierta heterogeneidad en sus contribuciones. Las mismas van desde novedosos trabajos sobre viejos y nuevos problemas de la investigación hasta estudios de caso, pasando por síntesis no abordadas hasta la fecha, las cuales reclama M.A. Ladero en su revisión, y aproximaciones de carácter general a territorios con un desempeño fiscal diferenciado respecto al común denominador en Europa. Ello no desmerece una serie de virtudes. En primer lugar, una mejora en nuestra conceptualización de determinados activos o instrumentos financieros. En segundo lugar, una mirada más amplia a elementos como la articulación, interna y externa, de los circuitos financieros, sobre todo en Castilla, o el papel exacto del crédito público dentro de una pléyade de instituciones emisoras, caso de Aragón y Cataluña. En tercer lugar, la atención prestada a elementos como el manejo de la información financiera y fiscal o las pautas de inclusión de actores en el mercado, que podemos incluir dentro de la relación genérica entre poder y finanzas. Por último, debemos indicar que esta serie de temas y reflexiones, lejos de encontrarse aislados, se incluyen, de una forma u otra, en las diferentes propuestas contenidas en la obra, mostrándose así algunas de las nuevas vías de investigación en cuanto a historia financiera y fiscal se refiere.

FEDERICO GÁLVEZ GAMBERO
Universidad de Málaga

Ernesto GARCÍA FERNÁNDEZ (coord.), *Laguardia y sus fueros: estudios históricos realizados en conmemoración del 850 aniversario de la concesión de la carta fundacional*, Vitoria - Gasteiz, Arabako Foru Aldundia / Diputación Foral de Álava, 2015, 260 pp. ISBN 978-84-7821-839-4.

La publicación de esta obra conmemora el 850 Aniversario de la concesión del fuero a la villa de Laguardia (Álava) por parte de Sancho VI de Navarra (1150-1194), un monarca que tuvo también un especial protagonismo en la génesis urbana de Vitoria, San Sebastián, Treviño, Antoñana o Bernedo en el entorno territorial vascongado. Bajo la coordinación de Ernesto García Fernández, catedrático de Historia Medieval de la UPV-EHU, se recogen cinco artículos de investigación que, con distintos enfoques y amplitud, se plantean profundizar sobre la historia de esta añeja y enraizada villa de la ahora Rioja alavesa.

Para dar comienzo a su andadura como villa medieval, lo adecuado es remontarse a su propio fuero, de los años 1164-1165, y a las circunstancias históricas que le dieron origen. Este es el cometido que persigue el trabajo de Ernesto García Fernández en su estudio sobre *El fuero de Laguardia: un instrumento de poder en una zona de frontera* (pp. 27-134), contribución que por su dimensión, detalle, bibliografía y aporte documental llega a capitalizar –en gran medida– el interés del libro. Dos catedráticos más, también de la UPV-EHU, colaboran asimismo en la obra. Por una parte, atento siempre a los grupos nobiliarios de aquella sociedad medieval, José Ramón Díaz de Durana escribe sobre *Ruanos, infanzones e hidalgos en Laguardia al final de la Edad Media* (pp. 135-156); por otra, ampliando la perspectiva territorial del objeto analizado, César González Mínguez pone en relación, en su aporte

Laguardia y las Hermandades alavesas (pp. 157-182), el proceso de integración de la villa en la provincia de Álava. Hasta aquí se destinan, fundamentalmente, las páginas del libro planteadas por y para medievalistas, si bien no son menos interesantes las que siguen.

Para los siglos modernos, Alberto Angulo Morales (UPV-EHU) destina las páginas de su artículo –de esclarecedor título– a una familia de origen medieval con influencia en la comarca *El linaje Samaniego y la casa de San Meder: la proyección política de un apellido de Laguardia en los siglos XVII y XVIII* (pp. 183-208). Finalmente, con un muy sugestivo enfoque y –como no podría ser menos– con una rica aportación gráfica, la profesora salmantina Lucía Lahoz, en su *Leer la ciudad. Imagen e historia* (pp. 209-260), apela al significado y alcance del arte a la hora de reconstruir el pasado, completando así el plantel de aportaciones sobre la historia de Laguardia. En definitiva, un conjunto de estudios que, no siendo desmesurado, ofrece una excelente cosecha histórica con denominación de origen.

JOSÉ ANTONIO MUNTA LOINAZ
Universidad del País Vasco

Lidia LANZA, “*Ei autem qui de politia considerat*”: *Aristotele nel pensiero politico medievale*, Barcelona - Madrid, Fédération Internationale des Instituts d’Études Médiévales, 2013, 305 pp. (Textes et Études du Moyen Âge; 71). ISBN 978-2-503-55127-2.

Aquest llibre recull les aportacions de Lidia Lanza sobre la recepció de la *Politica* d’Aristòtil a través dels comentaris i les exposicions que es formulen en el marc acadèmic de l’Edat Mitjana. El llibre es distribueix en set capítols i reuneixen els principals estudis publicats en revistes acadèmiques i congressos en italià des de 1994 fins al 2010. També hi figura un índex de manuscrits, un d’autors de l’Antiguitat, medievals i renaixentistes, i un d’autors moderns i contemporanis.

La traducció llatina del corpus aristotèlic va ser fonamental per al desenvolupament de les diverses branques de la filosofia, com la del pensament polític. Així, la *Politica* d’Aristòtil va formar part del currículum de les facultats d’arts, malgrat que va tenir una assimilació tardana i mai va esdevenir lectura obligatòria; tanmateix, això no va impedir que sorgissin comentaris, fet que posa de relleu la seva importància. En aquest camp, els treballs de Lidia Lanza són fonamentals i el fet de reunir en un mateix volum diversos dels seus estudis és, sense cap dubte, una gran aportació.

El primer capítol (article publicat a “Studi Medievali” l’any 1994) analitza el comentari de la *Politica* del mestre de teologia Pere d’Alvèrnia, i posa de relleu els elements particulars del seu estudi, el valor de la política, la definició del ciutadà o del regne, així com altres qüestions que són objecte de discussió en l’època. El segon (“Medioevo e Rinascimento”, 1998) aborda la comparació d’un tema central de l’especulació moral que versa en el concepte de *finis hominis* en l’*Ethica* i la *Politica* d’Aristòtil. El tercer (Brepols, 2002) analitza la reflexió sobre l’Estat que formulen els comentaris de la *Politica* per part dels mestres del cercle de París, entre els quals, el mateix Pere d’Alvèrnia.

El quart (“Mediaevalia. Textos e Estudos”, 2005) aborda la tirania (i la figura del tirà) a través dels comentaris de Joan de Salisbury i Tomàs d’Aquino, i posa de relleu com la traducció llatina de la *Politica* i els seus comentaris ofereixen una nova visió sobre aquesta qüestió. La importància de la vessant ètica i política d’Aristòtil també queda palesa en la formulació dels temes dels següents capítols: el cinquè (*Spoleto*, 2004) aborda la qüestió de la guerra i la pau en Aristòtil, i els aspectes que se’n deriven com el de causa justa, dret natural, etc., i el sisè (Louvain-la-Neuve, 2010) analitza la crematística –l’art de la riquesa– en la *Politica* i en els seus comentaris, un tema que també afecta al domini econòmic. Per últim, el darrer capítol (“Medioevo e Rinascimento”, 2001) inclou una extensa comparació de la qüestió del govern entre la *Politica* d’Aristòtil i el *De regimine principum* d’Egidio de Roma.

En definitiva, aquest llibre recopila en un únic volum els articles més destacats de la recepció de la *Politica* d’Aristòtil que ha realitzat Lidia Lanza, una de les grans especialistes d’aquesta matèria. Una recopilació que, en el seu conjunt, esdevé imprescindible per a conèixer la recepció d’Aristòtil i el desenvolupament de la ciència política en la cultura acadèmica de l’Edat Mitjana.

SERGI GRAU TORRAS
Institut d’Estudis Medievals

Elvis MALLORQUÍ (ed.), *Col·lecció diplomàtica dels Cartellà, cavallers de Maçanet de la Selva (1106-1301)*, Barcelona, Fundació Noguera, 2015, 429 pp. (Col·lecció Diplomataris; 67). ISBN 978-84-9975-579-3.

La *Col·lecció diplomàtica dels Cartellà, cavallers de Maçanet de la Selva (1106-1301)*, a cargo de Elvis Mallorquí, ofrece la edición de 190 documentos, datados entre los siglos XII y XIII, que dan noticia de los miembros de una rama de uno de los linajes más antiguos de Cataluña, el de los Cartellà.

El trabajo viene encabezado por un completo e interesante estudio introductorio que analiza, en primer lugar, el corpus documental objeto de edición (pp. 16-30), con especial hincapié en los lugares de procedencia de los textos, y, a continuación, los avatares históricos de los Cartellà (pp. 31-67), apuntes que el autor completa con numerosas referencias, figuras (fotografías, árboles genealógicos y mapas, impresos en blanco y negro, pero de buena resolución) y tablas que ayudan a redondear este primer apartado, que concluye con una amplia y actualizada bibliografía (pp. 69-77).

Introducido el tema, Mallorquí presenta la colección diplomática (pp. 79-359), precedida de las normas habituales de transcripción y edición y de una extensa lista de siglas y abreviaciones. Los documentos recogidos, de gran interés tanto desde el punto de vista histórico como lingüístico, están ordenados cronológicamente. El conjunto de la edición parece prácticamente impecable, algo constante en las publicaciones del autor. Hemos detectado, sin embargo, algunas erratas: podemos leer, por ejemplo, *bajuli* (doc. 31, p. 127) en vez *baiuli* (que sí aparece en el doc. 38, p. 136, y que es la forma que el editor ha pretendido editar siempre), tanto *U (Ualle;* doc. 25, p. 119) como *V (Virginis; idem*, p. 120) y, en el doc. 38, p. 135, *tali mod out* en vez de *tali modo ut*. Estos mínimos errores, inevitables en empresas de tal calado,

no pueden deslucir, sin embargo, lo que es, repetimos, un trabajo bien hecho que queda perfeccionado por la inclusión de dos índices de gran utilidad: uno de personas (pp. 363-403) y otro de lugares (pp. 405-417).

Concluimos celebrando que, con la publicación de la *Col·lecció diplomàtica dels Cartellà, cavallers de Maçanet de la Selva (1106-1301)*, la Fundació Noguera ha puesto a disposición del público, una vez más, una obra de gran interés, completa y, ante todo, rigurosa.

CARLOS PRIETO ESPINOSA
Universidad de Barcelona

Francesc MASSIP BONET (ed.), *Repensar el sombrío Medioevo: nuevas perspectivas para el estudio de la cultura medieval y de la temprana Edad Moderna / Those Dark Ages Revisited: New Perspectives for the Study of Medieval and Early Modern Culture*, Kassel, Edition Reichenberger, 2014, IX+245 pp. (Problemata literaria; 75). ISBN 978-3-944244-31-0.

Aquest volum col·lectiu recull els resultats de la recerca duta a terme en el si del projecte LAiREM (“Literatura, art i representació a la llarga Edat Mitjana”). Els 12 assajos que en formen part es troben distribuïts en quatre grups: arts plàstiques i constructives, arts escèniques, estudis de gènere i patrimoni literari. El llibre conté una sèrie d’il·lustracions en blanc i negre, indexades a la taula que apareix a continuació de la relació de continguts del volum; hi segueixen la presentació de l’editor i els estudis dels col·laboradors, les ressenyes biogràfiques dels quals tanquen l’obra.

A la presentació, Massip Bonet reivindica la imatge de l’Edat Mitjana com una època de creativitat cultural i d’esplendor artístic en la qual es va forjar el concepte d’Europa. Amb l’ànim regenerador que descriu Massip, els estudiosos que han contribuït al primer apartat parlen de l’impacte de la digitalització sobre l’estudi de l’art medieval (Licia Buttà), de la presència d’allò que és grotesc (*ridiculum*) en les figures marginals d’obres d’art medievals (Daniel Rico Camps), i de la interpretació de l’obra pictòrica “Presentació de la Verge” de Pieter Claeissens el Vell (Eduardo Carrero Santamaría). Pel que fa a les arts escèniques, el llibre ofereix estudis sobre l’aplicació de les arts visuals a la recerca sobre teatre medieval (Francesc Massip Bonet), l’anàlisi de l’escenografia medieval a través de la iconografia i del lèxic (Sandra Pietrini) i la pervivència al Mèxic del segle XIX d’una festa dels folls d’origen medieval (Óscar Armando García).

L’apartat dedicat als estudis de gènere conté articles sobre la institucionalització de la imatgeria femenina al final de l’Edat Mitjana (Almudena Blasco), els personatges femenins al manuscrit Llabrés (Lenke Kovács), i la història del dejú femení a partir del cas de María Vela y Cueto (Rebeca Sanmartín Bastida). El darrer grup d’assajos tracta el debat a propòsit de l’obediència a *So fo el temps c’om era gais*, de Ramon Vidal de Besalú (Anton M. Espadaler); la representació de ficció i realitat a la historiografia medieval castellana (Donatella Siviero), i el lloc de la *Faula* de Guillem de Torroella dins de la tradició artúrica (Llivia Palliso i Alentorn).

Es tracta d'un conjunt d'assajos heterogeni, unit per la fidelitat a l'objectiu que formula l'editor a l'inici del volum: combatre la visió, consolidada al llarg dels segles, de l'Edat Mitjana com a mera època de transició entre l'Antiguitat clàssica i l'Edat Moderna.

MARION CODERCH
Durham University

María José MUÑOZ, Patricia CAÑIZARES, Cristina MARTÍN (eds.), *La compilación del saber en la Edad Media / La compilation du savoir au Moyen Age / The compilation of knowledge in the Middle Ages*, Porto, Fédération Internationale des Instituts d'Études Médiévales, 2013, 632 pp. (Textes et Études du Moyen Âge; 69). ISBN 978-2-503-55034-3.

El present volum recull les actes del Col·loqui internacional *La compilación del saber en la Edad Media*, organitzat pel Departamento de Filología Latina de la Universidad Complutense de Madrid entre els dies 20 i 22 de juny de 2012. Es tracta del col·loqui anual de la Fédération Internationale des Instituts d'Études Médiévales (FIDEM) el qual, en aquesta ocasió, es va celebrar amb l'objectiu d'analitzar la compilació a l'Edat Mitjana per tal de determinar com aquesta pràctica contribueix al saber medieval i com, emprada com a instrument del treball intel·lectual, exerceix un paper mediador en la transmissió de la cultura.

Durant l'Edat Mitjana, diverses tècniques de compilació de textos d'altres autors experimentaren una notable difusió i, fins i tot, donaren peu a la creació de gèneres literaris com l'enciclopèdia, el florilegi o el compendi. Aquestes produccions han estat llargament menyspreades per la investigació, però recentment han començat a rebre més atenció per part dels medievalistes. Fruit d'aquest interès per la denominada literatura de préstec o de plagi sorgeix el tema general del col·loqui.

El volum recull les quatre ponències que es pronunciaren, així com 30 de les més de 40 comunicacions presentades. En primer lloc, les ponències van córrer a càrrec de quatre científics de renom internacional: Jacqueline Hamesse, la qual va parlar de l'evolució dels florilegis medievals; César Chaparro, amb una presentació sobre la *faula* llatina medieval; Carmen Codoñer, amb una ponència al voltant dels glossaris, vocabularis, definicions i etimologies; i, finalment, Louis Holtz, president d'honor de la FIDEM, darrer en parlar i encarregat d'extreure unes conclusions finals del col·loqui. Les primeres tres ponències es troben recollides a l'inici del volum, a continuació d'una breu presentació per part de les editores María José Muñoz, Patricia Cañizares i Cristina Martín. Com resulta lògic, la ponència final clou també l'edició de les actes.

D'altra banda, els temes de les comunicacions van agrupar-se en vuit sessions, tot seguint uns criteris temàtics, històrics o regionals. Així doncs, els vuit temes principals foren: antecedents, àmbit filosòfic, enciclopèdies, aspectes religiosos, compendis, àmbit hispànic, florilegis, i compilacions humanístiques o pre-humanístiques. A l'hora d'editar els textos, però, s'ha seguit un ordre estrictament alfabètic dels cognoms dels autors.

El volum finalitza amb tres complets índexs realitzats per Marta Cruz i Irene Villarroel. En primer lloc, s'ofereix un índex de manuscrits (pp. 607-610), seguit d'un

índex d'autors i obres antics, medievals i renaixentistes (pp. 613-619) i, finalment, s'inclou un índex d'autors moderns (pp. 622-632).

A les conclusions, Holtz remarca la internacionalitat del col·loqui, especificant els països d'origen dels ponents (p. 603). Amb una destacada presència d'investigadors ibèrics, donada la localització de la trobada, no manca la col·laboració de membres de la FIDEM procedents de països com Bèlgica, Hongria, Finlàndia, Canadà o l'Argentina, entre d'altres. L'ampli nombre de comunicacions presentades sobre temes tan específics però al mateix temps tan diversos denota la vitalitat de la qual gaudeix un objecte d'estudi com la compilació del saber a l'Edat Mitjana. Malgrat que l'augment de l'interès per aquesta qüestió sigui relativament recent, el present volum és testimoni de l'alta qualitat de les investigacions que l'aborden des de les perspectives més diverses. Es tracta, per tant, d'un recull imprescindible per a l'estudi de la compilació del saber a l'Edat Mitjana, tema que de ben segur seguirà desenvolupant-se amb força durant els propers anys.

MARTA PUNSOLA MUNÁRRIZ
Institució Milà i Fontanals, CSIC. Barcelona

Alireza NASER ESLAMI, *Incontri di civiltà nel Mediterraneo. L'Impero Otomano e l'Italia del Rinascimento: storia, arte e architettura*, Firenze, Leo S. Olschki, 2014, 179 pp. (Biblioteca dell'Archivum Romanicum. Serie I: Storia, Letteratura, Paleografia; 434). ISBN 978-88-222-6364-3.

El present volum recull les actes del Congrés *Incontri di civiltà nel Mediterraneo, tra l'Impero Ottomano e l'Italia del Rinascimento*, celebrat a Gènova el novembre de l'any 2013. Conté nou ponències precedides per una introducció d'Alireza Naser Eslami, organitzador de l'esdeveniment i responsable de la seva publicació; a banda, és professor d'història de l'arquitectura a la Universitat de Gènova, especialitzat en Bizanci i el món islàmic. L'autor, en la part introductiva, posa en evidència no tan sols la centralitat del Mediterrani tal com destacava Braudel sinó també la mutabilitat de la cultura islàmica/otomana i el dinamisme de les seves relacions amb el món occidental, sempre marcades per una contínua evolució. A continuació es tracten en termes generals els continguts més significatius de les noves relacions, totes adreçades a demostrar la complexitat del contacte entre les dues civilitzacions des de diferents punts de vista que van de la política a la cultura i l'art, una novetat que cal destacar per l'interès que comporta.

Les tres primeres aportacions són obra d'historiadors i tenen com a objectiu demostrar la importància dels contactes i les influències recíproques entre l'imperi otomà i la Itàlia del Renaixement, destacant la centralitat de la península italiana com a porta d'entrada de la cultura europea a l'imperi otomà. No obstant les profundes diferències, aquests articles aporten nombroses proves de la fascinació recíproca. La primera contribució és de Giovanni Ricci, *Nemici o alleati? L'ambiguo rapporto fra Stati italiani e l'Impero Ottomano nei secoli XV-XVI*, on analitza les diferents etapes d'aquestes relacions entre els anys 1453 i 1571 quan els estats italians es qüestionen sobre com tractar amb l'imperi otomà i ho fan alternant aliances amb moments

d'oberta conflictivitat. Segueix Gabriella Airaldi, *Oltre le frontiere. Genovesi e Turchi tra medioevo e età moderna*, que s'ocupa de reconstruir les múltiples i variades relacions entre genovesos i turcs que no tan sols es limiten a l'economia i al comerç sinó també a la cultura. Franco Cardini, *L'Impero Ottomano e l'autunno della crociata. Analisi del periodo 1683-1718*, explora el període que va del setge de Viena (1683) fins a la Pau de Passarowitz (1718) que marca el final de l'idea de croada.

La resta de ponències s'ocupen de diferents intercanvis culturals, concretament sobre la ceràmica, decoració, catifes, jardins i arquitectura que són temes particularment suggerents i tota una novetat. Els títols ens permeten fàcilment prendre acte dels seus continguts que citem precedits pels noms dels respectius autors: Marco Spallanzani, *Ceramica ottomana in un palazzo fiorentino del tardo Rinascimento*; Anna Contadini, *L'ornamento nel mondo Ottomano e nell'Italia del Rinascimento: trasmissione e congiunzione*; Giovanni Curatola, *Tappeti ottomani nella pittura. Dalla devozione Mariana all'uso profano*, Luigi Zangheri, *Il giardino ottomano, l'Italia e la cultura europea*; Aygül Ağır, *La cultura architettonica veneziana e genovese nella Istanbul ottomana (XV-XVI sec.)*; Alireza Naser Eslami, *Emulazione, appropriazione, interazione culturale, Architettura tra il Rinascimento italiano e l'Impero Ottomano*. Tot plegat, unes aportacions que satisfan plenament les expectatives d'involucrar directament en el diàleg entre les corts italianes i la cort otomana personatges de talla com Filarete, Leonardo i Miquel Àngel. Cal esmentar també les il·lustracions precioses que enriqueixen notablement el volum.

En resum, una obra molt útil i documentada que demostra com es poden i es deuen tractar les relacions entre el món occidental i món islàmic/otomà amb una òptica serenament científica i constructiva, on poder inferir elements d'afinitat i de recíproques influències madurades en la perspectiva del creixement cultural, social i polític de la civilització.

MONTSERRAT CASAS NADAL
Universitat de Barcelona

Mercè PUIG RODRÍGUEZ ESCALONA, *Innovacions lèxiques i semàntiques en la documentació llatina medieval / Lexical and semantic innovations in Medieval Latin documents*, Barcelona, Universitat de Barcelona, 2013, 98 pp. (Lliçons / Lessons; 3). ISBN 978-84-475-3586-6.

La lección impartida por Mercé Puig (11 de octubre de 2011), resume las características fundamentales del léxico del *Glosarium Mediae Latinitatis Cataloniae* (GMLC). Tras la sucinta enumeración de la tipología documental en Cataluña durante los siglos IX al XII –del movimiento carolingio al nacimiento del notariado catalán–, despliega el avance de la presencia de términos romances, especialmente catalanes, en la documentación; pero, sobre todo, ofrece ejemplos de la vitalidad del latín, al proceder a cambios semánticos (e.g. en la denominación de las jerarquías sociales, *baiulus*, *comes*, *fidelis*) o a la innovación léxica, en ausencia de términos latinos. En este punto, se registra la aparición de germanismos, tanto de procedencia tardía y visigótica, como de influencia franca, y de arabismos, con los que se designan

nuevas realidades en contacto. Ahora bien, las páginas que merecen subrayarse en el trabajo exponen la tipología de las razones que conducen a la utilización de ambos mecanismos de innovación: (i) la formación del escriba; (ii) la pretensión de claridad y eficacia jurídica; (iii) la habilidad de quien redacta las fórmulas; (iv) la propia tipología documental, donde, además, se registra *variatio* y, por tanto, presencia de rasgos estilísticos; (v) las tradiciones locales o las características y el nivel cultural de cada centro productor; y (vi) la voluntad consciente individual. Cada una de estas razones es ilustrada con los correspondientes ejemplos que patentizan la vida de este latín y el deseo consciente de enriquecerlo. Y, para ello, el uso de los glosarios se revela como el método empleado, lo que da lugar a la aparición de algunas innovaciones como *codrus* (dignidad eclesiástica), motivada por una mala interpretación de un glosario; o, a la inversa, permite la posibilidad de reconstruir la lectura, *e.g.*, *cliotedrum* frente a la palabra “fantasma” *eliotedrum*.

En suma, una síntesis de enorme utilidad para conocer los rasgos fundamentales que caracterizan el léxico de GMLC y, por extensión, el léxico medieval de los siglos IX-XII; y, que traducida al inglés, rasgo propio de la colección, contribuye a su conocimiento por parte de la comunidad científica.

JUAN FRANCISCO MESA SANZ
Universidad de Alicante

Estefania de REQUESENS, *Lettres intimes à ma mère, la comtesse de Palamós*, trad. Patrick Gifreu, Perpignan, Éditions de la Merci, 2014, 350 pp. ISBN 978-10-94493-04-7.

Estefania de Requesens, filla de Lluís de Requesens, governador de Catalunya, i d'Hipòlita Roís de Liori, comtessa de Palamós, va mantenir una prolífica correspondència amb la seva mare al llarg de la seva vida. Patrick Gifreu ha traduït al francès les 102 cartes que se'n conserven i que van ser escrites en català entre els anys 1533 i 1540. La traducció s'ha fet a partir de l'edició que l'any 1987 en va fer Maite Guisado. El volum s'inicia amb un pròleg escrit per Dominique de Courcelles en què posa de manifest la importància d'aquesta correspondència i en contextualitza el seu contingut. No obstant, tot i l'apèndix amb referències biogràfiques dels personatges més rellevants que apareixen a les cartes i algunes notes a peu de pàgina, seria d'agrair un aparat crític més extens per tal de facilitar la comprensió global del text, atès al públic francès a qui va dirigit.

La causa de tan abundant correspondència fou la distància que la vida interposà entre mare i filla: Hipòlita Roís de Liori va instal·lar-se a València per tal de defensar els seus drets sobre la baronia de Riba-roja de Túria, mentre que Estefania de Requesens, casada amb Juan de Zúñiga l'any 1526, va traslladar-se a viure a la cort de Carles V, arran del nomenament del seu marit com a preceptor del futur Felip II. Més enllà de les constants mostres de preocupació per l'estat de salut de la seva mare i dels seus, les cartes d'Estefania de Requesens permeten acostar-se al dia a dia d'una dona de l'alta noblesa catalana en el si de la cort, d'una dona estrangera en un ambient totalment diferent al que ella havia conegut fins aleshores. D'altra banda, a través d'aquesta correspondència es fa pal·lès com aprofita la seva proximitat al poder i la

seva xarxa d'influències per tal d'accelerar la resolució dels conflictes en què estan immerses la seva mare i ella. De fet, l'administració de les seves propietats, així com la gestió dels seus interessos són un dels temes que es repeteixen a les seves lletres.

En definitiva, Estefania de Requesens es revela com una excepcional narradora de la realitat que l'envolta, fet que converteix les seves cartes en una excel·lent forma d'aproximar-se a la vida quotidiana de la cort de Carles V, a les intrigues de palau, a la intensa activitat política de la primera meitat del segle XVI, però sobretot a la intimitat de casa seva, de la seva família i d'ella mateixa.

MIREIA COMAS VIA
Universitat de Barcelona

Stefano RESCONI, *Il canzoniere trobadorico U. Fonti, canone, stratigrafia lingüística*, Firenze, SISMEL, Edizioni del Galluzzo - Fondazione Ezio Franceschini, 2014, XI+386 pp. (Corpus des Troubadours; 04 - Études; 3). ISBN 978-88-8450-506-4.

Una de les missions del projecte *Corpus des Troubadours* és publicar obres de recerca sobre la història de la llengua, la transmissió manuscrita i el context cultural i social dels trobadors. En consonància amb aquests objectius, la col·lecció presenta un volum en la línia de treball anomenada "filologia dels cançoners", l'objectiu de la qual és definir el valor dels manuscrits no només en relació a la història de la cultura material, sinó també en la dimensió del que poden aportar a l'estudi de la crítica textual i de la llengua. El treball de Resconi dóna continuïtat a l'aparició dels resultats d'aquesta línia de recerca dins de la col·lecció que el 2012 ja va oferir al públic l'estudi de Magdalena León Gómez sobre el cançoner C.

El llibre consta de quatre parts dedicades, respectivament, a la descripció material del cançoner, a l'estudi de les fonts, a l'estratigrafia lingüística i a l'anàlisi de l'estructura, el cànon i la història interna del manuscrit. Aquests quatre apartats van acompanyats d'una taula sinòptica que reflecteix l'ordre en què apareixen les diverses composicions en aquest cançoner i en d'altres. Completen el volum una rica col·lecció de referències bibliogràfiques, un índex de noms i obres anònimes, i vint il·lustracions en color que reproduïxen imatges representatives de les característiques materials del manuscrit. El llibre inclou, a més, un CD-ROM amb la transcripció diplomàtica del cançoner i una relació completa dels continguts.

A banda d'una descripció exhaustiva del manuscrit, Resconi presenta idees que qüestionen certes conclusions ateses per la tradició estudiosa del cançoner. Així, suggereix que l'origen del manuscrit podria ser toscà, a diferència de la proposta de localització al Vèneto o a la Llombardia que va formular Gustav Gröber. De la mateixa manera, fa retrocedir la data de còpia del manuscrit proposada per l'erudit alemany (inici del segle XIV) fins a les darreries del segle XIII. Pel que fa a les fonts del manuscrit, Resconi constata la dificultat d'adscriure el cançoner U a una branca concreta de la tradició: tant el volum de composicions que conté (més de 150) com la diversitat de trets lingüístics que s'hi observen compliquen considerablement la tasca de filiació.

L'obra de Resconi representa un pas endavant en el coneixement del cànon literari de la lírica italiana medieval i en la història de la recepció de la lírica dels

trobadors, gràcies a la riquesa de les dades que ofereix i a la seva reflexió sobre la presència de la tradició trobadoresca clàssica en una zona clau per a la reelaboració d'aquest llegat cultural.

MARION CODERCH
Durham University

Flocel SABATÉ, Jesús BRUFAL (dirs.), *La Ciutat Medieval i Arqueologia. VI Curs Internacional d'Arqueologia Medieval*, Lleida, Pagès, 2014, 432 pp. (Agira; 6). ISBN 978-84-8317-825-6.

Aquest sisè curs internacional d'arqueologia medieval, organitzat pel Grup de Recerca Consolidat en Estudis Medievals "Espai, Poder i Cultura" de la Universitat de Lleida, i editat sota els auspicis dels doctors Flocel Sabaté i Jesús Brufal, torna a fer paleses les virtuts que han anat acompanyant en el decurs del temps aquestes jornades dedicades a l'arqueologia i a la recerca arqueològica. En primer lloc, destacar la capacitat per a mantenir una envejable capacitat de convocatòria, que ha romàs virtualment inalterada des que es va iniciar el primer curs; en segon lloc, fer èmfasi en la varietat de registres recollits en aquest curs; en tercer lloc, remarcar la confluència d'investigadores i investigadors consagrats al costat de investigadors i investigadores més novells i, en darrer lloc, que no pas l'últim, l'interès en que aquests cursos siguin un fòrum de caire internacional.

El subjecte a què ha estat dedicat aquest curs, el de la ciutat medieval i l'arqueologia, ha estat plantejat des d'una perspectiva integradora i social, on la pràctica arqueològica és concebuda no sols com a eina de coneixement i disciplina científica, sinó també com a mitjà de preservar el patrimoni urbà i de fer-ne una valorització adient que l'enforteixi davant dels estralls de l'especulació urbanística.

Aquest plantejament ha anat acompanyat per una selecció temàtica amb què hom ha volgut fer justícia a una del les problemàtiques més transcendents, més complexes i més polèmiques de la historiografia i de l'arqueologia contemporànies, que no és altra que el del paper històric de la ciutat en l'època medieval, i en el que aquí no serà necessari entretenir-se gaire.

És d'agrair, per un costat, que el focus de l'atenció sobre la ciutat medieval no s'hagi centrat exclusivament en la desaparició de la ciutat antiga i l'aparició específica d'una ciutat medieval, sinó que hi hagi també articles dedicats a plena i baixa Edat Mitjana; per l'altre, que els articles dedicats a ciutats i assentaments andalusins tinguin la proporció i importància que es manifesta en aquest volum, prova directa de la transcendència de la recerca arqueològica sobre al-Andalus i, com no, de la polèmica que l'ha acompanyada sempre, i que espero la seguirà acompanyant.

A fi de comptes, una obra de lectura recomanable i que convida a la reflexió, que esperem es pugui veure plasmada en un setè curs d'arqueologia medieval, on la ciutat medieval sigui encara el subjecte de discussió i recerca.

XAVIER BALLESTÍN
Universitat de Barcelona

Raffaella SALVEMINI (ed.), *Istituzioni e traffici nel Mediterraneo tra età antica e crescita moderna*, Napoli, Consiglio Nazionale delle Ricerche, Istituto di Studi sulle Società del Mediterraneo, 2009, 430 pp. (Ricerche di Economia e Storia; 5). ISBN 978-88-8080-110-8.

Il volume raccoglie i risultati del seminario di Studi organizzato a Napoli dal CNR nel 2007 e intitolato “Istituzioni e trasporti marittimi nel Mediterraneo tra età antica e crescita moderna”. I saggi raccolti da Isabella Salvemini che hanno trovato posto nel libro sono organizzati secondo quattro macro tematiche. La prima pone al centro il controllo dell’accesso al porto da parte delle istituzioni portuali e consolari e il loro ruolo nelle relazioni diplomatiche internazionali specialmente in età moderna. La seconda sezione ha come filo conduttore la riflessione su una delle tecniche finanziarie più importanti nella storia dello sviluppo economico e commerciale occidentale, ovvero l’assicurazione. Gli autori ne ripercorrono l’evoluzione fra basso Medioevo e intera età moderna, rimarcando continuità e cambiamenti, così come le relazioni esistenti colla circolazione commerciale e le regole di mercato. La terza parte analizza invece una funzione essenziale che i porti ebbero fra Medioevo ed età moderna in quanto principale porta per la diffusione delle epidemie. Vengono indagate quindi in maniera trasversale, nel settore occidentale come in quello orientale del Mediterraneo le misure di contenimento delle malattie. Infine il quarto e ultimo tema, in parte legato ancora all’aspetto del controllo del transito, riguarda le dogane fra la fine del Quattrocento e l’intera età moderna. Al centro di tutti gli interventi vi è il Mediterraneo, quel luogo che unisce ma allo stesso tempo separa e distingue il Meridione d’Italia dal nord Africa, il mondo greco e turco dal veneziano. Un mare in comune che permette influenze reciproche, ma che contemporaneamente sottolinea distanze e differenze fra diversi modelli di sviluppo economico. Il tutto inserito in un quadro cronologico specialmente concentrato sull’evo moderno, con qualche accenno al tardo Medioevo e all’età antica.

ELENA MACCIONI
Università di Cagliari

Marc SUREDA (coord.), *Viatjar a l’Edat Mitjana / Travel in the Middle Ages*, Barcelona, Institut Europeu de la Mediterrània, 2015, 364 pp. ISBN 978-84-393-4349-8.

Publié en catalan avec une traduction des textes en anglais placée à la fin, l’ouvrage est le catalogue de l’exposition qui s’est tenue au Musée épiscopal de Vic, du 24 octobre 2015 au 16 février 2016. Il s’organise en deux parties principales: 10 études historiques mettant en perspective le thème central de l’exposition (pp. 23-115) et 8 sections thématiques correspondant à l’exposition proprement dite (pp. 118-243).

Sur le modèle de l’itinérance du Christ telle qu’elle est contée dans les Évangiles, de nombreux chrétiens ont entrepris des voyages dans une logique de *peregrinatio Christi*. Herbert L. Kessler évoque quelques-uns de ces pèlerins, dont l’impératrice Hélène et le moine franc Bernard qui, dès la fin de l’Antiquité et le début du Moyen Âge, se sont élançés vers Jérusalem pour aller en Terre sainte “suivre les pas

du Christ". Ce long voyage amenait les pèlerins originaires de l'Occident chrétien à "parcourir les mers", principalement la Méditerranée comme l'évoque Eric Rieth dans la contribution suivante, si on se centre sur la seconde partie de son étude consacrée à cette mer. Il évoque les progrès techniques accomplis dans le domaine de la construction navale et de la navigation qui ont rendu possible le développement des voyages par mer, avec des échanges techniques entre Méditerranée et Atlantique, mais il rappelle aussi la circulation de savoirs géographiques entre chrétiens et musulmans. L'évocation de ce dernier point nous conduit à nous écarter de l'ordre de succession des contributions dans l'ouvrage, pour placer en regard le texte que Ramon J. Pujades i Bataller a consacré aux *Cartes et voyages: la cartographie médiévale comme instrument de voyage*, dans un échange constant et réciproque entre voyages et représentations de l'espace, entre voyageurs et cartographes.

Prenant dès lors délibérément des chemins de traverse à travers l'ouvrage, on peut s'intéresser tour à tour aux voyageurs, tels ces "hommes, femmes, chrétiens, juifs et musulmans" évoqués par Roser Salicrú i Lluch ou, de façon plus spécifique, les "voyageurs croisés" présentés par Almudena Blasco Vallés. Difficultés et dangers ne rebutent pas pour autant les voyageurs. En s'intensifiant, les voyages de pèlerins chrétiens en Terre sainte bénéficient au fil du temps d'une certaine organisation (récits faisant office de guides, circuits organisés), dont on trouve un certain pendant chez les Juifs et les Musulmans. L'examen des lieux de destination renvoie aux motifs des voyages. L'Orient et ses richesses ont attiré les marchands occidentaux qui ont livré en retour des témoignages écrits précieux pour les historiens, à l'exemple de Francisco Apellániz qui s'est intéressé aux "fondouks de Damas vus par les notaires et les marchands francs". Dans le cas d'une capitale comme Constantinople des motifs divers s'entremêlent pour faire converger vers elles toutes sortes de voyageurs (diplomates, militaires, clercs et pèlerins, marchands, artistes) comme le rappelle Daniel Duran i Duelt (*Le voyage à Byzance politique, guerre, religion, commerce et culture*). Francesc Tous et Albert Soler d'une part (*Ramon Llull: voyage, mission et écriture*), Joan Domenge et Rafael Cornudella, d'autre part (*Voyages d'artistes, routes de l'art*) montrent le rôle essentiel des voyages pour le développement intellectuel et artistique. Les idées circulent avec les hommes et les marchandises et progressent au contact de nouveaux horizons. Considérant la place du "voyage dans la littérature médiévale", Michel Huynh montre que celui-ci est largement présent: hagiographie, chanson de geste, roman courtois.

Si chaque contribution suit une voie qui lui est propre, les propos des différents auteurs s'entrecroisent. Par touches variées, on pourrait dire par étapes, cette dizaine de textes assez courts, si on tient compte de l'iconographie qui les accompagne et de la place occupée par l'appareil de notes, constitue une introduction savante à la visite de l'exposition. Confiée à des spécialistes, elle se veut cependant pédagogique et généraliste en étant accessible à un large public. La bibliographie fournie jointe en fin d'ouvrage s'inscrit dans la même perspective (pp. 343-364). Ces idées directrices sur le sujet sont proposées comme autant de clés de compréhension de l'exposition et des listes de lecture suggérées pour qui souhaiterait approfondir ses connaissances. Il ne s'agit pas d'une étude exhaustive.

Au fil de 8 thèmes (le voyage dans l'imaginaire médiéval du christianisme; le voyage matériel: moyens de transport, instruments et périls; Voyager pour sauver

son âme: clercs, fidèles et pèlerins; Voyager pour combattre: armées, chevaliers et croisés; Voyager pour se montrer: gouvernants, nobles; Voyager pour affaires: commerçants et banquiers; Voyager pour apprendre: étudiants, intellectuels et explorateurs; Voyager pour créer: artiste, ateliers et œuvres), les 104 pièces ou ensembles de pièces exposées sont présentées avec photo(s) accompagnée(s) d'une notice, dont certaines très détaillées. Pour ceux qui n'ont pas eu la possibilité de faire le voyage de Vic, c'est l'occasion de découvrir de façon rétrospective la richesse du matériel rassemblé pour recréer l'univers du voyage sous ses différents aspects (coffres, tapisseries, manuscrits et enluminures, dessins, gravures, cartes, objets de la vie quotidienne ou liés à la religion, provenant de musées et d'institutions de prestige). Ceux qui ont eu l'opportunité de la visiter trouveront dans ce livre matière à raviver leurs souvenirs.

MICHEL BOCHACA
Université de La Rochelle